

Дубова Олена Анатоліївна. Закінчила Саратовський державний університет, філологічний факультет (спеціальність – російська мова та література). У 1989 р. захистила канд. дисертацію з проблем синтаксису та морфології слов'янської філології. Працює на кафедрі російської мови МДПУ на посаді доцента. Готує докторську дисертацію з морфології російської та української мов.

УДК 801.5

Дубова О.А.

Систематизація типів мовного синтетизму та аналітизму

Терміни “синтетизм” та “аналітизм” первісно використовувалися для позначення особливостей формотворення, але спостереження за сучасним їх використанням свідчать про те, що синтетизм та аналітизм можуть розглядатися як властивості, що виявляються на різних рівнях мовної системи. У сучасній лінгвістиці виявилася тенденція до розширення первісного змісту термінів “синтетизм” та “аналітизм”. Відповідно до цієї зміни намітилися різні реалізаційні типи синтетизму та аналітизму. Крім цього, термінам “синтетизм” та “аналітизм” може надаватися й досить далекий від традиційного зміст. Отже, вивчення явищ синтетизму та аналітизму на сучасному етапі вимагає створення певної теоретичної бази, що надасть послідовності та системності відомостям про мовний синтетизм та аналітизм. Створення такої теоретичної бази можливе за умов визначення обсягу сучасного змісту понять “синтетизм” та “аналітизм”, виявлення родових та видових ознак, що дозволять класифікувати різні типи аналітизму й синтетизму та з'ясувати їх системні зв'язки.

Термінам “синтетизм” та “аналітизм” у лінгвістиці може надаватися різний за своєю сутністю та обсягом зміст. Найбільш поширеним є вживання цих термінів для позначення протилежних типологічних властивостей мов, а також наявності одиниць, що мають структуру,

відповідну певній типологічній будові мови [4]. При цьому термінами “синтетизм” та “аналітизм” позначаються властивості, що виявляються на різних мовних рівнях. Такий обсяг змісту вказаних термінів змушує визнати, що практика вживання цих термінів надала їм такого значення, що має високий ступінь узагальнення та є відповідним структурно-семантичним особливостям мовних одиниць. Першим наближенням до визначення змісту термінів “синтетизм” та “аналітизм” саме в такому плані є включення до цього змісту компонента, за яким синтетизм та аналітизм визначаються як протилежні за характером співвідношення між семантикою та засобами її вираження властивості основних мовних одиниць (слова, речення), а також сукупності мовних одиниць, що мають відповідні властивості.

Визначаючи поняття аналітизму й синтетизму, ми не маємо на увазі використання цих термінів для позначення рубрик типологічної класифікації мов, оскільки таке застосування цих термінів провокує схематизованість у визначенні специфіки конкретних мов, а також не відповідає завданням дослідження динаміки структурно-семантичних явищ та врахування їх різноманітності в складних системах конкретних мов. Зосередження на поняттях синтетизму та аналітизму як на таких, що відповідають певним структурно-семантичним особливостям мовних одиниць, а не мови взагалі, є не тільки наслідком одному з поширених типів вживання цих термінів, але й спричинено переконанням, що саме через властивості мовних одиниць визначаються структурно-семантичні особливості мови, а кількісно переважаючі явища не складають повної картини цих особливостей. Конкретніше формулювання узагальненого змісту термінів “синтетизм” та “аналітизм” передбачає детальніший аналіз існуючих тлумачень кожного з цих термінів.

Слід визнати, що в сучасній лінгвістиці значно більше уваги приділяється вивченню аналітизму. Можливо, тому навіть поширені вживання цього терміна являють досить широкий спектр тлумачень. Аналітизм може визнаватися такою властивістю, що виявляється тільки в морфологічній системі [1, 2, 8, 9, 13 та ін.], тільки в синтаксисі [12], у морфології та в синтаксисі [7, 10], у морфології, синтаксисі та лексиці [4]. Проявом аналітизму в морфології вважається наявність аналітичних форм (морфологічних аналітичних конструкцій), що складаються з повнозначного та службового слів. Аналітизм як синтаксичне явище відповідає вираженню синтаксичних відношень порядком розташування слів, службовими словами [12], а також або послабленню синтагматичних зв'язків [7], або розчленованому вираженню одного члена речення [4]. Лексичний аналітизм кваліфікується як розчленоване вираження словотвірних значень [4]. Маючи на меті визначення узагальненого змісту терміна “аналітизм”, слід визнати, що наведені тлумачення цього

терміна демонструють такий зміст, що доповнює один одного і відповідає різним типам аналітизму. Порівняння наведених визначень терміна “аналітизм” дозволяє, попри деякі розбіжності, встановити загальне: аналітизм розглядається як властивість, відповідна структурно розчленованому вираженню додаткового значення в основних мовних одиницях відносно їх основного значення, а також як сукупність таких одиниць. Таке узагальнення поняття аналітизму значною мірою базується на тлумаченні, що його наводить В.Г.Гак [4]. Перевагою цього тлумачення є те, що в ньому враховується існування явищ аналітизму на різних рівнях мовної системи. Але на відміну від визначення В.Г.Гака запропоноване визначення має більш широкий зміст. Пояснюється необхідність визначення саме з таким змістом тим, що відповідно до наведених різновидів розуміння терміна “аналітизм” урахуванню підлягає не тільки аналітизм у слові, але й аналітизм у реченні. Основним значенням, відповідно до якого розчленованого вираження набуває додаткове, вважається лексичне значення для слова і предикативне значення для речення.

Терміну “синтетизм” теж властива варіативність змісту. Синтетизм може кваліфікуватися як суто морфологічне явище [2, 6, 11, 14 та ін.], як явище, що властиве морфології та синтаксису [7, 10] або – морфології, синтаксису, словотвору [4]. Розуміння синтетизму як явища, що спостерігається в морфології, стосується структурно-семантичних особливостей граматичної (морфологічної) форми. Узагальнюються всі такі тлумачення цього терміна тим, що засоби вираження граматичних значень форми не відокремлюються від повнозначного слова, а функціонують у нерозчленованому вигляді. Синтетизм у синтаксисі розглядається як прояв “високого розвитку підрядних синтаксичних відношень і конструкцій на рівні простого й складного речення” [7] або як вираженість одного члена речення однією словоформою [4]. Синтетизм у словотворі виявляється у “вираженні одним словом комплексу значень, що виражені в аналітичних конструкціях сполученнями слів” [4].

При визначенні синтетизму та аналітизму звичайно наголошується на протилежності цих двох властивостей. Але в конкретних визначеннях таке протиставлення виявляється непослідовним. Причиною непослідовності є те, що при визначенні синтетизму та аналітизму не завжди конкретизуються ознаки, за якими має здійснюватися протиставлення. Якщо ж повною мірою додержуватися послідовного протиставлення синтетизму й аналітизму, то синтетизм маємо розуміти як властивість, відповідну єдності, нерозчленованості засобів вираження додаткового й основного значень у межах однієї з мовних одиниць. Отже, ознакою, за якою протиставлені аналітизм і синтетизм, є розчленованість / нерозчленованість засобів вираження додаткового значення відносно меж тієї чи іншої з основних мовних одиниць із відповідним цій одиниці типом основного

значення. За типом основної семантики розрізняються синтетизм та аналітизм комунікативних одиниць з основною предикативною семантикою й синтетизм та аналітизм номінативних одиниць з основною лексичною семантикою.

Додатковим до предикативного значення в комунікативних одиницях є значення, що встановлюється за відношеннями між структурно-семантичними складовими предикативних одиниць. Для простого речення такими складовими є структурно-семантичні компоненти речення, для складного речення – прості предикативні частини (прості речення). Синтетизм комунікативних одиниць виявляється в тому, що всі семантичні елементи в послідовності, яка визначається семантичними відношеннями, набувають матеріальної вираженості в межах простого або складного речення. Аналітизм комунікативних одиниць виявляється у відсутності матеріальної позначеності такої семантики в межах простого або складного речення. Додаткове значення, яке не має матеріального вираження в межах простого або складного речення, може встановлюватися за допомогою залучення засобів, що існують поза межами цих речень (семантичні реконструкції, семантичне моделювання і т.ін.). Прикладом комунікативного синтетизму в простому реченні є повна вираженість семантичних відношень у межах речення: *Зареєструйте одержаного з міністерства листа*. Прикладом комунікативного аналітизму може бути послідовність простого речення: *Зареєструйте листа з міністерства*, – в якому позначеність певного семантичного елемента вичленовується з речення. Комунікативний синтетизм на рівні складного речення виявляється в позначенні семантичних відношень між простими предикативними одиницями за допомогою сполучників. У випадку комунікативного аналітизму в складному реченні семантичні відношення не мають такого матеріального позначення в межах складного речення. Пор.: *Якщо дощі підуть, то гриби будуть* (приклад синтетизму) – *Дощі підуть – гриби будуть* (приклад аналітизму).

Для номінативних одиниць додатковими до основного лексичного значення можуть бути певні компоненти лексичного значення, а також дериваційне, морфологічне та синтаксичне значення. За цими різновидами додаткового значення синтетизм та аналітизм номінативних одиниць розподіляються на лексичний, дериваційний та синтаксичний.

Лексичний синтетизм виявляється в тому, що кожний компонент лексичної семантики має вираженість у межах одного повнозначного слова: (укр.) *князь, доручити, ярові*; (рос.) *смутить, сестра, рядовой*. Цілісною семантичною одиницею, в якій реалізуються явища лексичного аналітизму, є повнозначне слово, що не може кваліфікуватися як результат морфемного словотвору. У випадку лексичного аналітизму цілісною семантичною одиницею, аналогічною слову, є сполучення двох повнозначних слів – вільні

словосполучення або фразеологізми. В ієрархічній семантичній структурі цих сполучень одне слово є засобом вираження основного лексичного значення, а друге – додаткового лексичного значення: (укр.) дати доручення, ярові культури, зазнати поразки; (рос.) вести в смущение, рядовой солдат, найти себя. Одиниці лексичного синтетизму й аналітизму не завжди утворюють опозиційні пари, тому засобом кваліфікування таких одиниць є не наявність одиниць з протилежними структурно-семантичними ознаками, а встановлення відповідності структурно-семантичних властивостей певної одиниці ознакам лексичного синтетизму або аналітизму.

Дериваційний синтетизм виявляється в тому, що дериваційне значення похідного слова виражається морфемами в складі цього слова: (укр.) вантажівка, записник; (рос.) платежка, задачник. На відміну від одиниць лексичного синтетизму, одиницями дериваційного синтетизму можуть визнаватися лише похідні слова, утворені морфологічним способом. Проявом дериваційного аналітизму є мотивуюче словосполучення, в якому значення, аналогічне значенню похідного слова, набуває розчленованого вираження; (укр.) вантажна машина, записна книжка; (рос.) платежная ведомость, сборник задач. Одиниці дериваційного синтетизму та аналітизму обов'язково утворюють опозиційні пари, відповідно тому, що в системних дериваційних відношеннях парні відношення є базовими.

Морфологічний синтетизм полягає в тому, що додаткові до лексичної семантики значення морфологічних категорій виражені засобами формотворення в межах одного повнозначного слова: афіксами, внутрішньою флексією, суплетивізмом основ, наголосом і т.ін. Подане тлумачення морфологічного синтетизму базується на досить сталому для лінгвістики понятті про синтетизм. Але існують інші визначення морфологічного синтетизму, що виявляють певні розбіжності з поданим тлумаченням. Синтетизм у морфології може розглядатися лише як наявність флективної словозміни (формотворення) [7, 11, 14 та ін.] або як тип формотворення, засобами якого можуть бути будь-які форманти в межах однієї словоформи, крім аглютинативних афіксів [10]. Визначення синтетизму як ознаки, протиставленої аналітизму, при послідовному дотримуванні цього визначення не ставить тлумачення морфологічного синтетизму в залежність від типу афіксального форманта й характеру його поєднання з основою. За ознакою “розчленованість / нерозчленованість вираження додаткового значення відносно вираження основного значення”, що систематизує явища аналітизму й синтетизму, морфологічний синтетизм має визначатися як властивість, відповідна вираженню додаткового морфологічного значення будь-яким формотворчим засобом, що функціонує в межах однієї повнозначної словоформи. Залежно від таких засобів формотворення

(як видової ознаки) можуть встановлюватися різновиди морфологічного синтетизму, але тип засобу, що функціонує в межах одного повнозначного слова, не можна розглядати як підставу для виключення такого слова зі сфери синтетизму. З таких позицій вирішується питання про відношення між морфологічним синтетизмом та аглютинацією. Аглютинація може розглядатися як різновид синтетизму [2, 4] або як властивість, протиставлена синтетизму [3, 5, 10]. Протиставлення аглютинації та синтетизму базується на врахуванні таких додаткових структурних і семантичних ознак афіксів, які в типології формотворення відіграють роль ознак не родових, а видових. Якщо ж додержуватися родової ознаки синтетизму “нерозчленованість засобу вираження додаткового значення відносно меж повнозначного слова”, то маємо підставу для кваліфікування аглютинації як своєрідного різновиду синтетизму.

Морфологічний аналітизм полягає в тому, що додаткове до лексичного значення морфологічних категорій набуває вираження поза межами повнозначного слова, за допомогою повнозначних слів. Між повнозначним та службовим словами встановлюються відношення морфологічної відповідності, але не виявляються синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення. Відміною відношень морфологічної відповідності є такий їх характер, коли повнозначне слово належить до частини мови, слова якої можуть набувати значень певних морфологічних категорій, а службові слова можуть виражати ці значення.

Синтаксичний синтетизм виявляється в тому, що додаткове до лексичного синтаксичне значення члена речення (структурно-семантичного компонента речення) виражається однією словоформою повнозначного слова: (укр.) *Сліпе жадання щось робити штовхало його на старі колії далеких мандрів* (Р.Іванченко); (рос.) *Теплое солнце иурилось, улыбалось сквозь апрельскую дымку в небе* (И.Бунин). Запропоноване визначення синтаксичного синтетизму деякою мірою спирається на визначення В.Г.Гака [4], але в ньому не визнаються обмеження, за якими В.Г.Гак словоформи із службовими словами виключає зі складу явищ синтаксичного синтетизму. Оскільки словоформам із службовими словами властиве розчленоване вираження морфологічного значення (категорій відмінка, часу, способу) і нерозчленоване вираження синтаксичного значення, то логічним є зарахування їх до явищ синтаксичного синтетизму.

Синтаксичний аналітизм виявляється в тому, що додаткове синтаксичне значення структурно-семантичного компонента речення набуває розчленованого вираження за допомогою сполучення, що складається з двох або більше словоформ, кожна з яких належить до повнозначних слів. Ці словоформи поєднуються одним з можливих видів синтаксичного зв'язку: (укр.) *Я не міг дивитися на нього без зворушення*

(Т.Шевченко); (рос.) *Но стоит мне только оглядеть аудиторию, как фразы длинной вереницей вылетают из моей души* (А.Чехов). Наведене визначення синтаксичного аналітизму, що спирається на загальну ознаку аналітизму в номінативних одиницях, яка полягає в розчленованому вираженні додаткового синтаксичного значення, дозволяє подолати певні розбіжності у визначенні явищ, що кваліфікуються як прояви синтаксичного аналітизму. Синтаксичний аналітизм може визначатися не тільки як розчленоване вираження одного структурно-семантичного компонента (члена речення), але й як вираження таких компонентів засобами порядку слів [12]. Вираження синтаксичних значень засобами порядку слів демонструють такі приклади: *We got some good food – We got some food crop*. Обидві групи наведених прикладів синтаксичного аналітизму демонструють розчленоване вираження синтаксичних значень, а отже, можуть кваліфікуватися як певні різновиди синтаксичного аналітизму.

Запропонована типологія мовного синтетизму та аналітизму є класифікацією, що систематизує ті відомості про синтетизм та аналітизм, які були викладені в лінгвістичних дослідженнях окремо. Зміст основної класифікаційної ознаки “розчленованість / нерозчленованість вираження додаткового значення” значною мірою орієнтовано на традиційне розуміння понять про аналітизм та синтетизм. Урахування типів основного та додаткового значень дозволило створити таку класифікацію, яка впорядковує всі різновиди мовного синтетизму та аналітизму. Запропонована класифікація при дослідженні кожного типу синтетизму та аналітизму дозволяє визначити обсяг сфери кожного такого типу та його контакти з іншими типами, а також диференціювати прояви синтетизму та аналітизму в мовній системі. Але визначення класифікаційних позицій кожного типу синтетизму та аналітизму не дорівнює цілковитій його дослідженості. Для кожного з цих типів існує своя проблематика, визначення й вирішення якої становлять перспективи лінгвістичних досліджень, присвячених питанням функціонування синтетичних та аналітичних утворень.

Література.

1. Арутюнова Н.Д. О критерии выделения аналитических форм // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 89-93.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 605 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1955.
4. Гак В.Г. Аналитизм. Синтетизм // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 31, 451.
5. Гринберг Дж. Х. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1963. – С. 60-94.
6. Гухман М.М. Соотношение словоизменительных грамматических категорий и типология языка. // Типология грамматических категорий. – М.: Наука, 1975. – С. 24-43.
7. Динамика структуры современного русского языка. – Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1982. – 135 с.
8. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 5-57.

9. Нелисов Е.А. Аналитическая форма слова в системе соотносительных единиц. – Курск, 1980. – 59 с.
10. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
11. Скаличка В. Типология и сопоставительная лингвистика // НЗЛ. Вып. 25. Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 27-31.
12. Солнцева Н.В., Солнцев В.М. Анализ и аналитизм // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 80-88.
13. Храковский В.С. Аналитическая конструкция, аналитическая словоформа, аналитическое слово // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 209-221.
14. Ярцева В.Н. Об аналитических формах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М., Л.: Наука, 1963. – С. 52-60.